

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLAR (HANLAR-RİBATLAR)

***

THE CARAVANSARIES IN THE TURKISH ISLAMIC WORLD AND
MEDIEVAL AGE (HANS AND RIBATS)

Selami SÖNMEZ*

Özet

Kervansaray; Ortaçağ Türk-İslam dünyasında ticari veya dini amaçla seyahat eden ve "kervan" adı verilen grupların konakladıkları mekândır. Kervansaray; Ortaçağ Türk-İslam dünyasında çok boyutlu fonksiyonları olan köklü sosyal kurumlardan birisidir.

Onun en tipik örnekleri Anadolu ile Maverâünnehir arasındaki coğrafyasında yer almasına rağmen ribat, tekke, zaviye, hanakah, han, düveyre, buka, dergâh vb. gibi adlarla Endülüsten Ortaasya'ya kadar uzanan İslam dünyasında karşımıza çıkabilmektedir.

Anahtar Kelimeler : Kervansaray, fonksiyon, Türk-İslam Dünyası

Abstract

Kervansaray, refers to places which provided services for people who traveled for economical or religious reasons in the medieval times of Turkish-Islamic world. Kervansaray, which had several functions in the medieval times of Turkish-Islamic world, was one of the deeply-rooted social institutions.

Even though several typical kervansaray are located in the region between Anatolia and Maverâünnehir, such places can also be found in other Islamic lands starting from Andalusia (Endülüs) to central Asia with different names such as ribat, tekke, zaviye, hanakah, han, düveyre, buka, dergâh etc.

Keywords : Caravansary, function, The Turkish - Islamic World

---

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi K.K.Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Leopold Von Ranke bir gün dostlarından birine "Tuhaf değil mi; gençliğimde estetik tahsili yaparken, plastik bir sanat eserine bakmak suretiyle onu yaratan fikri bulmaya çalışırdım; şimdi de milletin dilini incelemek suretiyle onun ruhunu, karakterini anlama yolunu tutmuş bulunuyorum, çünkü vücut ruhun aynasıdır"¹ demişti.

Kültürel sosyoloji açısından bakıldığında; hanları, hamamları, tekkeleri, zaviyeleri, hankah, ribat, şifahane, köprü, yol, mescit, cami, mektep ve medreseleri... milletlerin dilleridir. Onlarla insana, insanlığa bir şeyler demeye uğraşan milletler, gelecek nesillere onlarla mesajlarını iletmeye çalışırlar. Bir diğer açıdan bu eserlerde, yapılarda milletlerin gelecek nesillere ulaştırmaya çalıştıkları mesajları ile beraber dünya görüşleri, iç âlemleri deruni inanç profilleri, hayata, olaylara, insana, tarihe nasıl bakıp ne anlam verdikleri de gizlidir.

İşte; benim insanımın Orta-çağ'da Han ve Kervansaraylar yoluyla nasıl bir dünya düşünüp, insanlığa ne bırakarak, hangi mesajla neyi iletmek istediğine dair deneme mahiyetinde de olsa bir saha araştırması yapmak fikri, bu çalışmanın esprisini teşkil eder. Çünkü, batılı araştırmacıların adı; La Civilisation², A History of Word Civilisation³, A Short History of Civilization⁴ ve Uygarlık Tarihi⁵ Gibi iddialı adlarla yayınladıkları eserlerin hiç birinde buram buram Türk ve İslami bir ruhun izlerini taşıyan kervansaraylara dair tek bir ciddi ifadeye rastlanmamaktadır. Bu esreleri, yani bir insanlık hizmetini

---

¹ Hagen,R. Humbold, Wilhelm Von Lebensbild und Charakteristik, Berlin-1856, S. 22 mm'den Şanbey, Cemil Ziya "Leopold Von Ranke-Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı". A.Ü. D.T.C.F Dergisi C. XVIII. s.1-2 Ocak-Haziran 1960, s.273-289. Bkz. Le Bon. Gustave, Tarih Felsefesi, Çev: H. Akdeniz, Murat Temelli, Ataç Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74-86.

² Le Vasseur et Cie, Editeurs, La Civilisation, Paris- 1923, Cilt. 2-3.

³ Svelle, Max. A History of Word Civilization, H.holt and Company, New York-1965, Cilt. 1, s.287-291.

⁴ Lucas, Henry S. A Short History of Civilization, Mc Graw-Hill Book Company, New York-1953.

⁵ Lissner, İvar. Uygarlık Tarihi, Çev: Adli Moran. Nokta Kitap, İstanbul- 2006.

açığa çıkaracak, akabinde bilmek isteyenlere tanıtacak isek bunu bizden birileri üstelik "dürüstce"⁶ yapacaktır.

Ayrıca bir Ortaçağ Tarihi hocasının konu ile ilgili hissiyatını; Selçuk kervansarayları, XIII üncü asırda, Türkiye'nin iktisadi vaziyetini, memlekette cereyan eden ticari faaliyetleri ve devletin bu hususta takip etmiş olduğu siyaseti anlayabilmek için üzerinde durulması gereken çok dikkate şayan bir mevzudur. Selçuk tarihinin hemen her meselesi ve her mevzuu gibi bunlar da, kitabeleri ve mimari ehemmiyetleri hakkındaki tasviri mahiyette mahdut bazı yazılar istisna edilecek olursa, henüz tarihi bakımdan ciddi hiçbir tetkike tabi tutulmamıştır⁷ şeklinde ifade etmiş olması bize bu naçizane çalışmayı yapma cesaretini vermiştir. Bir de Kervansaraylar ile ilgili mevcut muhteva dağınık, sistematik olmaktan uzaktır. Biz konuyu daha fazla başlık altında, okuyucunun merakını celbeden noktaya bir çırpıda ulaşabilmesini mümkün kılacak bir sistematik içinde ve sırasıyla işleyerek farklı bir hizmet şekli denedik.

Çalışmanın bu çap ve biçimde gerçekleşmesinde bilgi ve tecrübeleriyle katkılarını esirgemeyen, fakat isimlerinin zikrini zait bulan mütevazı tarihçi meslektaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

I.Kervansarayların Menşei ve Mahiyeti

I.I-Etimolojisi

Kervansaraylar hem kitabelerinde hem de güvenilir kaynaklarda "RİBAT" olarak da geçmektedirler. Hatta İslam dünyasında kervansaray kavramı karşılığı olarak kullanılan "ribat" teriminin kervansaraydan daha geniş bir kullanım coğrafyasına sahip olduğu söylenebilir.

Ribat Arapça; bağ bağlamak iyileştirme, nizam, düzen, irtibat, yöneltme, sıralama, düzenleme, kontrol etme, sağlam yürekli olma, önemli yerde nöbet

⁶ Walsh, W. H. Tarih Felsefesine Giriş, Y. Z. Çelikkaya, Hece Yayınları, Ankara, 2006, s. 109-137.

⁷ Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.Bellekten, X/39, Yıl 1964, s.471-496 (471).

tutma, vazifeye sarılma⁸ anlamına gelen RBT kökünden gelmektedir. Çoğulu “rubut” dur. Hatta Ribat kelimesine Kur’ânda da tesadüf edilmektedir: “min ribati’l-hayli” şeklinde bulunan bu kelimenin “kâfirlerle cihâda hazır bulunan süvarilerin atlarını bağliyacık yer”⁹ manasında kullanıldığı görülüyor. Buna göre, bu müessesenin daha menşe’inde Müslümanlık da ki cihâd yani din harbi vazifesi ile alakalı, dini-askeri mahiyette bir müessese olduğu anlaşılmaktadır..

İlgili ayette “Onlara (Allah’ın düşmanlarına) karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribatlarınızı tahkim ediniz.” Başlangıçta ribat, cihada hazır bulundurmak üzere, binek hayvanlarının toplandığı yerdir. Sonraları ribat aynı zamanda “ulakların hayvan değiştirme konağı, kervansaray” olarak da, buna çok yakın bir mâna kazanmıştır. Bununla birlikte bu tabir daha çok bir nevi dini ve askeri mahiyetteki müesseseye ad olmuştur ki, kendine has islâmi bir buluş olarak görülmektedir.

Prof. Dr. M. Fuat Köprülü; Endülüs medeniyetiyle, “İspanyolca’ya *rebato* şeklinde geçen bu kelimenin “İslâm taktiğine göre bir süvari müfrezesi tarafından yapılan baskın” manasına geldiğini söylüyor. Mamafih *ribat* kelimesi eski manasını kaybettikten sonra, yine onunla alakalı bir kelime, *Râbîta* kelimesi bu sahada çok yaşamıştır. İspanya toponimisinde *Râbîta*, *Râvîta*, *Râbîda* gibi şekiller altında hala hatırasını saklıyan bu kelime, Berberistan’da da malumdur; ve bununla “kendi mensupları ve adamları ile beraber inzivaya çekilip yaşayan bir velinin oturduğu yer” yani onun zaviyesi, tekkesi ifade olunur. Biraz aşağıda, Şark İslâm âlemindeki Ribâtlardan bahsederken etrafı ile anlatacağımız veçhile, menşe’inde askeri – dini mâhiyette ve cihâd mefhumile alakalı bir müessese olan Ribat, İslâm dünyasındaki bu fütuhatçı *Cihâd* ruhu zayıfladıktan ve tasavvuf cereyanı muayyen tarikatler şeklinde umumi hayatta faal bir rol oynamaya başladıktan sonra, dervişlerin zikir ve ibadetle meşgul oldukları yer yani tekke, zâviye, hânakâh manasını ifade etmeğe başlamıştır.”¹⁰ Biz X. Asır sonlarında ve XI. Asrın ilk yarısında ribatın hemen hemen tamamıyla hankah karşılığı olarak kullanıldığını

⁸ Şemseddin Sami. Kamus-i Türkî, İkdâm Matbaası, İst.1317, s.658. Topaloğlu, B.ve Karaman H. Arapça-Türkçe Yeni Kamus, Ahmet Sait Matb. İst.1969.s.123.

⁹ el-Enfal a.60

¹⁰ Köprülü M. Fuat, Vakıflara Ait Tarihi Islahatlar, Vakıflar Dergisi, Sayı. II, Yıl 1942, s. 267-270-288

görmekteyiz. İslâm ordularının İspanya yolunda toplandıkları yeri ifade eden merkez olan Rabat şehri hala bu kavramın hatırasını yaşatmaktadır. Ribat kavramı İspanya'dan Maverâünnehr'e, Yemen'den Anadolu'ya kadar İslam coğrafyasının hemen tamamında rastlayabileceğimiz bir yaygınlığa ulaştı.¹¹

Farsça ağırlıklı kaynaklarda "Karbansaray" şeklinde de karşımıza çıkan "Kervansaray" tabirine gelince; "Şüphesiz bunlar daha evvel İslam dünyasında kurulan ribatlar'ın bir devamından başka bir şey değildir. Bundan dolayı Selçuk devrine ait kronik, kitabe ve vakfiye gibi kaynaklarda bunlara kervansaray, han kelimeleriyle müteradif olarak ribat da denilmektedir. Kervansaraylar umumiyetle İslâm dünyasının hudutlarında, askeri gayeler için, yapılmış müstahkem yerlerdir. İslam memleketlerinin her tarafından gönüllü askerler, gaziler cihâd, yani İslamiyet uğrunda muharebe, yapmak için hudutlardaki bu müstahkem yerlerde barınırlar. İçlerinde yatacak, yiyecek yerleri, anbarlar, mescit ve hamamlar, hayvan ahırları bulunan bu ribatlar hudutlarda bir müdafaa sistemi halinde devam ederlerdi. Bundan dolayı müstahkem s u r l a r l a, surlar üzerinde k u l e l e r'le teçhiz edilirdi. Düşmanı tarassut eden kulelerinde ateş ile verilen işaretler sayesinde uzak hudut boyları arasında sür'atle haberleşmek mümkün olur ve düşmanın vaziyetine karşı alınacak tedbirler bildirilir. Bu ribatlar vaziyete göre devletin veya malını cihâd uğruna tahsis eden zenginlerin büyük vakıflarıyla beslenirdi. Arap coğrafyacıları, yalnız Maverâünnehr'de 10000 ribât bulunduğunu söylerler¹².

İslam kültür dünyasında kervansarayların hem şehirlerarası kavşak noktalarında ticaret ve hac kervanlarının konakladığı, hem de şehirlerde yolcuların misafir edilip ticari faaliyetlerinin yapıldığı görkemli ve çok mekânli tiplerine verilen bir diğer ad "han"'dır. Farsça olan bu kavram eski Türklerde hakan, sultan anlamında da kullanılmaktadır. Anadolu'da çok sayıda şehir merkezindeki ve taşradaki kervansarayların en şöhretlileri han olarak da bilinmektedir. Kervansaray kavramı İslam dünyasının çeşitli yer ve asırlarda karşımıza; kervansaray, tekke, zaviye, hanâkâh (hânkâh), han, düveyre, buk'a,

¹¹ Sauvaget, J. Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople, ars Islamica, Vol. IV., 1937, P. 98-121 İçinde ; Köprülü, Mehmet Fuad. İslam Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, No: 86, Ankara, 1973, s. 234.

¹² Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.BELLETEN S.X/39, Yıl-1964, s.471-496 (489).

dergâh, savma'a, asitane ve yaygın ifadeyle ribat şeklinde karşımıza çıkabilmektedir.

I-II. Tarihi Temelleri.

Kervansaraylar bir diğer ifadeyle "ribat"ların tarihi temellerini ortaya koyabilmek için İslamiyetin Arap yarımadasından taşıdığı asırlara inmek gerekmektedir. Şöyle ki; "Şarkdaki İslam fütuhâtı neticesinde Araplar Mezopotamya, İran, Mâverâünnehir sahalarını elde ettikten sonra, buraları hâkimiyetleri altında tutabilmek için epey uzun müddet uğraşmaya mecbur kaldılar. *Sâsâni* ve *Garbi Tukyü* İmparatorlukları ortadan kalktıktan sonra Şark'da kendilerine karşı koyabilecek büyük bir siyasi kuvvet kalmamıştı; VIII. Asırdan sonra, artık *Çin'in* Mâverâünnehir işlerine karışabilecek bir vaziyette bulunmadığını biliyoruz. Garb'da kuvvetli Bizans İmparatorluğu bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm devleti hudutlarını ciddi suretle tehdit edebilecek hiçbir siyasi teşekkül yoktu. İslâm Halifeliğinin Bizans hudutlarında vücuda getirdiği askeri teşkilattan bahsetmek, mevzuumuzun dışındadır. Lâkin, henüz İslamiyet dairesine yeni girmiş, Müslümanlığı ya sathi bir şekilde kabul etmiş veya hanüz etmemiş olan İran ve Mâverâünnehir sahalarında iç müdafaa tertibatına lüzum vardı: stratejik ve iktisadi ehemmiyeti olan münakale yollarını korumak, İslâm sahası dışındaki steplerden veya dağlardan gelecek çapulları ve akınları önlemek, dâhili isyanlara meydan vermemek veya bunları kolayca bastırmak için, yavaş yavaş, gerek İslam sahası içinde gerek hudutlarda bir müdafaa sistemi vücuda getirildi. Askeri ve iktisadi bakımlardan çok mühim olan büyük şehirlere veya onlara hâkim stratejik mevkilere daha ilk zamanlarda muhtelif Arab kabilelerine mensup zümreler getirilip yerleştirildi. İşte Ribat, bu suretle, vücuda getirilen müstahkem müdafaa mevkillerine verilen isimdir"¹³.

Fuat Köprülü'nün Türk Coğrafyasına yukarıda özetlenen biçimde girdiğini söylediği, "Bu çeşit yapıların en eskisi Semerkand'ın cenübunda, Efganistan Hududuna yakın, Tirmiz, civarında bulunan harabedir. Kervansaray adı ile tanınan ve VIII. Asırdan kaldığı kabul edilen bu bina

¹³ Köprülü, Fuat. Vakıflara Ait Tarihi İstılahlar- Ribat, Vakıflar Dergisi, S.II, Yıl. 1942, s.267-288 (270).

kerpiçten yapılmış çok kalın duvarları, köşelerdeki muazzam üstüvani kuleleri ve yanlarındaki takviye kuleleri ile ağır bir manzara göstermektedir”¹⁴

Uzaktan bakılınca bir kale, içlerine girildiği zaman kervan kafilelerinin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir teşkilata malik olan bu binalar ne kemiyet ve ne de keyfiyet bakımından İslam dünyasının başka bölgelerinde emsaline rastlanamayacak bir kıymet ve orijinallik taşırlar.

Bizim tarihimizde kervansarayların köklü bir medeniyet unsuru olarak yer alamaya başlayıp, en yaygın şekilde ve en tipik örneklerinin vücut bulduğu dönem Selçuklu Dönemidir.

Fakat Büyük Selçuklular Devrinin ticari faaliyetlerini anlamak için kervansarayların tekkiki ne kadar lüzumlu ise, kervansarayları doğuran amilleri ana hatlarıyla bilmek de o nispette zaruridir. Bu münasebetle bu husus için, çok umumi de olsa, burada kısa bilgi vermek faydalıdır.

Her şeyden önce; “Anadolu’nun Müslüman ve Hıristiyan kavimler arasında bir köprü vazifesi görüp dünya ticareti bakımından büyük bir ehemmiyet kazanması Selçuk istilasının mes’ud neticelerinden biridir. Memleket Bizans idaresinde iken dünya ticaretinin aldığı istikamet içerisinde bulunduğu şartlar bu topraklar için hiç de müsait değildi. İslam ve Hıristiyan aleminin çarpışma sahası olan Anadolu, bu münasebetle muntazam ve geniş ticari münasebetlere elverişli olmadığı gibi, harplerin verdiği tahribat da iktisadi inkişafa engel idi. Bundan dolayı asırlarca medeni İslam memleketlerinde rağbetle aranan Şimal kürkleri, bütün İslam devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu’dan değil, ancak Harezm ve İran vasıtasıyla gidip İslam ülkelerine dağılıyordu. Diğer taraftan kara yolları gibi, XI inci asıra kadar, deniz yollarının aldığı istikamet de Anadolu’yu tamamıyla bunların yarattığı ticari faaliyetler dışında bırakıyordu: Akdeniz’in Doğu, Batı ve Güney kıyıları İslam kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri onlar tarafından işgal edildikten sonra bu deniz bir İslam gölü haline geldi. Bu durum Avrupa’da şehir hayatını ve iktisadi imkânları felce uğratarak feodal

¹⁴ Field, H. Prostov E. Recent Excavations at Khwarazm, *Ars Islamica*, XIV. S.148, Şekil 3 içinde;

Aslanapa, Oktay. Ribat, *İslam Ansiklopedisi*, C.9, MEB. Basımevi, İst.1960, s.334-337 (334).

(derebeylik) cemiyetin doğmasına sebep oldu. Bu suretle yalnız Müslüman ticaretine münhasır kalan Akdeniz gemicilerinin Anadolu limanlarına uğramalarına lüzum ve imkân kalmamıştı. Müslüman hâkimiyetinde iken Akdeniz ticaretinin istikameti Orta Asya'dan Bağdat'a, oradan da Suriye limanları vasıtasıyla Afrika ve Endülüs limanlarına yöneliyordu. Bu umumi çizgiler, Bizanslılar idaresinde iken Anadolu'nun maruz bulunduğu iktisadi gerilemenin sebeplerini izah eder".¹⁵

Oysa XI. yüzyıl; "Selçuk istilası Anadolu'yu İslam dünyasının geniş iktisadi ve ticari faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açıldı. Artık Cenuptaki medeni İslam memleketleriyle şimal kavimleri arasında cereyan eden ticari mübadeleler için siyasi engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir ehemmiyet kazandı. Fakat bu vaziyet Selçuk istilası vuku bulur bulmaz birden teessüs edemedi. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırarak Anadolu'da millî birliği kurmak gerekiyordu.

Gerçekten bu şartların sağlandığı XII inci asrın sonlarına doğrudur ki, Türkiye'de ticari faaliyetler geniş bir ölçüde başladı ve memleket her türlü medeni gelişmeler için imkânlar bulabildi. Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde vukua gelen inkılâp ta, Türkiye'de Şimal-Cenup istikametinde tekâsüf eden ticari faaliyete muvazi olarak Şark-Garp istikametinde, ikinci bir faaliyetin doğmasına sebep oldu. Selçuklulardan önce İslamlar, Hıristiyanlara karşı karalarda gerilerken denizlerde bir müddet daha mevkillerini muhafaza edebilmişlerdi. Fakat XI inci asrın sonlarında İslamlar fatih Türkler sayesinde karalarda tekrar ilerlemeye başladıkları zaman denizlerde sür'atle çekilmeye mecbur kaldılar. Bu suretle, evvelki devrin aksine olarak, Akdeniz ticareti tamamıyla Hıristiyan kavimlerin eline geçti. Bu ticari faaliyetler Garpte iktisadi ve medeni hayatın gelişmesine ve yükselmesine binaenaleyh Hıristiyan ve Müslüman kavimler arasında geniş bir nispette münasebetlerin başlamasına, fikri sahada olduğu gibi, maddi mahsuller hususunda da büyük bir ölçüde mübadelelere yol açtı. İşte o

¹⁵ Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.Bellekten, X/39, 1964. s.471-496 (472).

zamanki medeni dünyanın ortasında bulunan Türkiye'nin milletlerarası bir köprü haline gelmesi bu umumi şartların bir neticesidir".¹⁶

Mesela, Selçuklular bugün bile anlamlı olan bir ileri düşünceyle, "Sinop ve Antalya gibi memleketin giriş ve çıkış limanlarında ticari mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirdiler ve onlara her türlü yardımlarda bulundular. Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verdiler, en az bir gümrük tarifesi tatbik ettiler. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya emtiası denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden tanzim edilmekte idi ki bu Selçuk devletinin bir devlet sigortası tatbik ettiğini gösterir. Bu keyfiyet dünya ticareti tarihi içinde çok ehemmiyetlidir. Zira ticaret tarihiyle uğraşanlar sigorta müessesinin zuhurunu ancak XIV. asıra, Ceneviz ve Venediklilere kadar çıkarmaktadırlar. Devletin giriştiği bu tedbirler arasında ticaret kervanlarının, bazı yollarda, askeri müfrezeler idaresinde sevk edilmesi, tenha yerler ve geçitler gibi tehlikeli sahalarda muhafız kuvvetler bulundurması keyfiyeti de dikkate şayandır"¹⁷.

Gerçekten bir Orta-çağ devleti ne kadar kuvvetli ve asayişi ne kadar sağlam bir suretle temin etmiş olursa olsun, o zamanki şartlara göre zengin emtia nakleden kervanların hudutlarda düşman çapullarına, içerlerde göçebe ve eşkıya baskınlarına hedef teşkil edecekleri göz önüne getirilecek olursa, bu tedbirlerin lüzum ve ehemmiyeti kendiliğinden anlaşılır.

Sonuç olarak; Selçuk kervansaraylarının vücut bulması kısaca işaret ettiğimiz bu umumi şartların ve güdülen bu ticari siyasetin bir neticesidir. En ehemmiyetli Selçuk kervansarayları, yukarıda işaret ettiğimiz üzere, Anadolu'yu Şark-Garp, Şimal-Cenup istikametinde kateden iki büyük milletlerarası ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu yollardan Şark-Garp istikametinde olanı Antalya ve Alaiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a varır.

"Kervansaraylar yapımında Osmanlılar, çok büyük eserler ortaya koymakla beraber, Selçuklular'a erişememişlerdir. Bunun bir sebebi Selçuklu

¹⁶ Turan, Osman. A.g.m, S.473. Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi. C.I, T.T.K. basımevi, Ank.1982, s.22-32.

¹⁷ Turan, Osman. A.g.m, s.473-474.

Türkiye'sinin sınırlarının, bugünkü Anadolu çevresinde kalması ve Osmanlı devri sınırları yanında çok mütevazı olmasıdır. Bu kadar küçük bir ülkeyi, Anadolu'yu, Selçuklular çok güzel imar etmişlerdir. Osmanlı imarının Rumeli'nde biraz daha ağırlık kazandığı aşikârdır. Bunun bir sebebi, Selçuklu Anadolu'sunun zaten çok mamur olması idi, Rumeli (Balkanlar) ise, yeni yurt ediniliyordu; daha büyük itina gösterilmiştir. Buna karşılık Osmanlılar, ticaret hanı tipindeki yapılara, Selçuklular'dan daha fazla ağırlık vermişlerdir"¹⁸.

Gerçekten de; Suçluklu kervansarayları, Osmanlı devrinde Anadolu'da milletlerarası ticaretin azalması ve ticaret yollarının güzergâhının değişmesiyle önemlerini yitirmiş, bazıları da (Kayseri Karatay Hanı gibi) zaviyeye dönüşmüştür¹⁹.

Osmanlı döneminde genellikle yerleşim merkezlerinin ticaretle ilgili bölümlerinde ya da külliyelerin içinde kervansaraylara rastlanmaktadır. Osmanlı devlet politikası, menzilleri iskân etmek ve ıssız bölgeleri geliştirmek için menzil külliyelerinin yapımına önem vermiştir. Bu sebeple menzil külliyesi içindeki menzil kervansaraylarının ayrı bir yeri vardır.

Çünkü "kervansaraylar yalnız yollarda kervanların konup geçtikleri yerlerde değil, o kervansarayların asıl maksut menzilleri, hedefleri ve transit merkezleri olan şehirlerde de bulunur"²⁰.

Osmanlılar'ın İstanbul-Mekke hac yolunda, bilhassa Suriye'de yaptıkları kervansaraylar, her yerde mahallî şartlara uygun ve aynı zamanda san'at gayesi gözetilerek inşa edilmiş mükemmel mimari eserlerdir. Eyyübi ve Memlük Türk kervansarayları gibi sadece pratik gaye güdülmemiştir. Gerçek bir san'at anlayışı hâkim olmuştur. İstanbul-Bağdad, İstanbul-Budin (Budapeşte) hüyük yolları üzerinde yapılan, hatta Tunus gibi uzak ülkelerde inşa edilen kervansaraylar için de bu kanaat aynen geçerlidir.

¹⁸ Öztuna, Yılmaz. Büyük Türkiye Tarihi, C.XI, Ötüken Yayınları, İst.1978, s.201.

Özergin, M.Kemal. Selçuklu Kervansarayları, İÜ.E.F.Tarih Dergisi, Yıl 1965, S.20, s.141-170.

¹⁹ Akalın, Şebnem. Kervansaray, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.25, Ank.2002, s.299-302 (301).

²⁰ Koryalı, İbrahim Hakkı. İstanbul Sarayları, Burhaneddin Matbaası. İst.1943, s.294-296.

Osmanlılar döneminde İstanbul, Bursa, Edirne gibi şehirlerde halkın “bedesten” de dediği, ticaret merkezi niteliğinde çarşılar vardı. Ticaret hanları hem toptancı, hem de perakendeci tüccarın hem depo hem de yazıhane olarak kullandığı iş hanları idi²¹. Evliya Çelebi bu hanlardan olmak üzere, İstanbul’un tam göbeğinde 12, Üsküdar’da 11 kervansaray yazmıştır²². Bunlardan Ahmet Han, Kuyucular, Kara Mehmet Paşa kervansarayları Ayasofya ve Atmeydanı civarındadır.

Bursa’da ise Koza Hanı, Emir Hanı, Mahmut Paşa Hanı bunların en tipiklerindedir.

I.III-Mahiyetleri

Kervansarayların hangi amaçlarda inşa edildiklerini ortaya koymak onların mahiyetinin ne olduğunu ifade edebilmenin en kestirme yolu olduğu kanaatindeyiz.

Bu yalnız Selçuk kervansarayları için değil, şimdiye kadar hiç araştırılmamış olan diğer devirlere ait kervansarayların mahiyetini anlamak bakımından da faydalı olacaktır.

Selçuk kervansarayları askeri bakımından haiz oldukları ehemmiyet dışında, yukarıda işaret ettiğimiz ticari siyaset icabı olarak, iki mühim gayeyi göz önünde bulundurmak suretiyle inşa edilmişlerdir:

“Zengin ticari emtia nakleden kervanlara, hudut civarlarında düşman çapullarından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri sağlamak. Bundan dolayıdır ki, bunlar müstahkem surlarla çevrilmiş, surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve bu suretle her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir müdafaa tertibatıyla teçhiz edilmişlerdir. Kervansarayların sağladığı emniyeti, haiz oldukları müdafaa kudretini anlamak ve ticari faaliyetlerdeki rollerini meydana koyabilmek için Kerimeddin Aksarayi’nin zikrettiği bir vaka bu bakımdan bizim için çok

²¹ Öztuna, Yılmaz, Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi (26.Ciltten ayrı basım)MEB.Basımevi, Ank.1977.s.152.

²² Pakalın, Mehmet Zeki. Kervansaray, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C.II, MEB Yayınları,İst.1993. s.247.

ehemmiyetlidir: Konya-Aksaray yolu üzerinde (Aksaray'a bir menzil mesafede) bulunan Alâaddin Keykubad Hanı, Karamanlılar ile Memreş adlı bir Türk beyi arasında vuku bulan bir muharebede tahribe uğramış ve iki burcu yıkılmıştı. Bu yıkıklık dolayısıyla Konya-Aksaray yolu, emniyetsiz bir hale geldiğinden, birkaç yıl işlemez oldu. Bu sırada (XIV üncü asrın başları) müellif Kerimeddin, Gazan Han'ın yarlığı ile Selçuk Ülkesi vakıflarına nazır olunca, yıkılan bu iki burcu yaptırdı ve bu sayede yol eski revnakını kazanarak işlemeye başladı.

Fakat bu defa, Anadolu'da zulümüyle meşhur olan, Moğol kumandanı İrincin kendisine karşı ayaklanan İlyas adlı bir Türk beyiyle mücadeleye girişti. İlyas İrincin'e karşı dayanamadığı için bu kervansaraya sığındı. Moğol kumandanı İlyas'ı teslim almak amacıyla iki ay kadar kervansarayı muhasara etti. 20.000 kişilik okçu kuvvetler yanında zamanın taş atan arrâde, ateş saçan neffâte ve mancınıklar gibi bütün muhasara silahları ile gece gündüz uğraştı ise de kervansarayı düşürmeye ve İlyas'ı elde etmeye bir türlü muvaffak olmadı.

Bu malumat, bize kervansarayların yolların emniyeti bakımından oynadıkları rolü göstermeye kâfidir. Esasen bugünkü vaziyetleri de bu keyfiyeti tamamıyla teyit edecek mahiyettedir. Bu münasebetle yolların korkulu ve geçit yerleri Osmanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet tarafından muhafız askerlere veya vergi muafiyeti karşılığı civardaki köylü halka tevdi edildiği veya bu türlü yerlerde, yolların ehemmiyetine göre kervansaray veya zaviyeler inşa edildiği görülmektedir. Artuk oğulları zamanında (560 hicri) Ahlat'dan Bidlis'e doğru yapılan büyük yolun üzerinde köprüler ve köprülerin başlarında fonduk (han) lar yapıldı ki, Bidlis altındaki fonduk üç yüz yolcu, hayvanlarını ve bu nispette emteayı alacak bir durumda idi. Eflaki'nin bir fıkrası yolların emniyeti için kervansarayların ne kadar ehemmiyetli ve zaruri telakki edildiğini meydana koymak için burada zikre layıktır: "Bir gün Sivas'lı Fahreddin Sivas'tan gelmiş, Muineddin Pervane ve başka emirlerle birlikte Mevlana'yı ziyarete gitmiş; Mevlana ona gelişinin hangi konaktan olduğunu sorunca Fahreddin: "Emir Pervane hanından geldiğini söylemiş". Mevlana ona bu yol üzerinde Pervane'nin hanı olup olmadığını sorunca o: "Evet vardır, onun zamanında emniyet ve asayiş o derecededir ki kervan hangi sahraya konarsa orada korkusuz konaklayabilir" demiştir.

Kervansarayların hedef tuttuğu ikinci mühim gaye de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını temin etmek idi. Gerçekten bu maksatla kervansaraylarda vücuda getirilen tesisler çok dikkate şayandır. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticari eşyayı koyacak depoları; namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta kayıtlardan çıkarabildiğimize göre, eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve fakir yolculara yenisini yapınak için ayakkabıcıları, hayvanları nallamak için nalbantlara varıncaya kadar her ihtiyacı karşılayacak teşkilat ve tesisleri ve bütün bunları, bunlara dair gelir ve masrafları idare edecek divan (büro) ve inemurları vardı”²³

I.II.I.I. İdare ve Hizmet Personeli.

Kervansarayların Türk-İslam dünyası sosyal ve ticari hayatının en köklü kurumlarından birisi olduğu muhakkaktır. Bunların oturmuş bir idari sistemlerinin olmuş olması gerekir. Nitekim de aşağıda özetleneceği şekliyle öyledir.

“Kervansaraylar idare bakımından iki tipe ayrılıyordu. Bir kısmı vakıflı idi ki bunlara yolcular parasız olarak alınıyordu. Şifahane, maristan, bimaristan, misafirhane tipinde olan bu binalar Batı’da hiçbir zaman rastlanmayan yardım ve şefkat müesseseleriydi. Bir kısmının vakfı yoktur. Onlarda yatıp kalkmak için mutlaka bir ücret verilirdi. Birinciler Budin’den İstanbul’a kadar yol üzerinde pek çok olduğu gibi, İran yolu üzerinde de vardı.

Bunlar padişahın anası, kız kardeşleri, vezirler ve bazen “ulema” tarafından yaptırılır; bu nevi kervansaraylarda yolculara eşyalı odalar ve bedava yemek verilir ve işlerine bakılırdı. İstanbul’dan İran’a kadar kervansarayların bir kısmı yine böyle vakıflı ise de çoğu değildi. Burada yolculara yalnız boş odalar verilirdi. Yatacak eşyasını, mutfak takımlarını getirmek yolcuya aitti. Yolcu ucuzca fiatla kapıcıdan veya civar köylerden gelen köylülerden kendisi için yiyecek, atları için yulaf ve arpa, iki konak arasındaki yol için de ayrıca ihtiyat yiyecek alırdı. Köylerde kervansaray

²³ Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K.Belleten, x/39. Yıl.1964, s.471-496(477-478).Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Dergah Yayınları, İst.1980, s.358-363.

odaları için kira verilmez, yalnız şehirlerde verilirdi. Fakat bu verilen para da çok az bir şeydi".²⁴

Vakıf sistemiyle yönetilmeyen kervansarayların varlığına rağmen, bu kurumların karakteristik hizmet biçimini Vakıfları sayesinde ve daha uzun sürelerde gerçekleştirdiklerini kabul etmek gerekir. Çünkü bir kervansarayın işini gerçekten yapabilmesi, şüphesiz güçlü bir mali kaynağa ve yeterli personele becerikli bir yönetim kadrosuna sahip olmasıyla yakından ilgilidir.²⁵

Kervansarayların Vakıflar sistemiyle idare edildiğine dair en tipik örnek Karatay kervansarayıdır. "Bu kervansaraya ait masrafları karşılamak için ona yapılmış olan vakıflar dikkate şayandır. Kervansaraya, o civarda bulunan üç köy vakfedilmiştir ki bunlardan biri hanun arazisi içinde bulunduğu Sarahor köyüdür. Bu köy sahibine veya kervansaraya nisbetle bilahare Karatay (karadayı) adını almıştır. Bundan başka, biri Kayseri'de öteki Behramşah Karahisarı'nda olmak üzere, iki han da kervansarayın mevkufları arasında idi. Diğer taraftan Kayseri şehrinde kira getiren on ev, şehir civarında 36 parça arazi, iki çayır ve Kayseri civarında, Selçuk ordularının geçit ve bayram merasim ve eğlencelerinin yapıldığı ovada kain, Meşhed kasabasındaki dört ev, bir furun, 19 tarla, kervansarayın bulunduğu Karatay köyünde kira getiren 15 dükkan ve sayısı bildirilmeyen birtakım evler de bu vakıflara dahil idi. Vakfiye gelirin artmasıyla yeni emlak ve akarın satın alınarak bu vakıflara ilave edileceğini söylemesi zamanla vakıfların çoğaldığını tahmine imkan vermekte ise de bu hususta fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız vakfiye'nin zeylinde bu şartın tahakkuk ettiğine dair kayıtlar mevcuttur".²⁶

Bu malumat kervansarayın ne kadar bir geliri istihlak ettiğini ve bütün Selçuk kervansaraylarında memleketin umumi servetinden ne büyük bir

²⁴ Pakalın, Mehmet Zeki. A.g.e., s.246.

²⁵ Köprülü, M.Fuad. Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü, Vakıflar Dergisi, S.II, Ank.1942, s.1-35. Kunter. Halim, Baki. Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938, s.103-129.; Köprülü M.Fuad, Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemmiyeti, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938,s.1-6.

²⁶ Turan, Osman. Selçuk Devri Vakfiyeleri III, Celaeddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri ,TTK.Belleten, C.XII, S.45, Ank.1948, s.17-171 (53-59); Turan, Osman. A.g.e., s.471-496 (486-87).

yekûnun yolcular hesabına kullanıldığını gösterir. Burada, yolcuların büyük bir kısmının yabancı olması dolayısıyla, bu istihlakin memleketin umumi menfaati bakımından bir zarar teşkil edip etmeyeceği hatıra gelebilir. Fakat şurasını unutmamak icabeder ki Selçuk devrinde iç ve dış ticarete gördüğümüz büyük faaliyetler bur kervansaraylar olmaksızın bu derecede inkişaf edemezdi. Bu ticaretin doğrudan doğruya veya dolayısıyla yarattığı iktisadi imkânların büyüklüğü göz önüne getirilecek olursa, kervansarayların memleketin umumi menfaati bakımından oynadıkları rol daha kolay anlaşılır ve o zaman için bunun zaruri bir iktisadi tedbir olduğu da meydana çıkar.

1247 yılında " tanzim edilen vakfiye kervansarayın vakıfları ve masrafları ile onlara memur ve müstahdemlerin işlerini idare ve kontrol etmek için *mütevelli*, *müşrif* (müfettiş) ve *nazırdan* müteşekkil bir heyet tayin etmiştir. Bu münasebetle El-Omari ve Kalkaşandi tarafından zikredildiği halde vakfiyede kaydedilmeyen bazı vazifeler ve müstahdemler bu heyetin salâhiyetine bırakılmış demektir. Vakfın kendisinden sonra kardeşleri ve onların çocuklarına tahsis ettiği tevliyet için vakıf gelirinin altıda biri ayrılmıştır. Müşrife yılda 500 dirhem, yani harpten önceki Türk parasıyla takriben 1000 lira ve 500 mudd, yani takriben 160 kile (bir kile otuz kilo hesabile) buğday maaş tayin edilmektedir. Nazır'ın maaşı da namaz kılması için yapılan mescide bir imam ve müezzin tayin edilip bunlardan birincisine yılda 200 ve ikincisine 150 dirhem para ve yirmi dörder mudd buğday maaş verilmektedir:

Vakfiye kervansarayda bir muzif, bir de hancı (hani) gibi vazifeleri birbirine yakın gözüken iki memur tayin etmektedir ki, birincisinin yıllık maaşı 200, ikincisinin 150 dirhem para ve yirmi dörder mudd buğday olduğuna göre müzifi'in mevkii daha üstün olmak icap eder. Filhakika mevkii isimlerine nazaran da bunu tayin etmek mümkündür.

Bundan dolayı her halde birincisi, kervansarayın bir nevi iç işleri müdürüdür. Gelen yolcuları kabul eden, onların yemek, yatmak ve diğer işlerini idare eden odur. Hancı da hayvanların hizmetine, ahır işlerine bakmaktadır. Vakfiyenin arkasındaki 646 H. tarihli zeylinde hancının maaşına 50 dirhem daha ilave edilerek 200 dirheme çıkarılmıştır ki bu, aradaki mevki farkı hakkındaki mütalâamıza aykırı değildir. Kervansarayın bir de havâyîç memuru (emir havâyîci) vardır ki bunun vazifesi şüphesiz hanın erzak ve levazım (anbar) işlerine bakmaktır. Bunun yıllık 200 dirhem para ve yirmi dört

mudd buğdaydır. Hana gelen hayvanların, hastaların bakmak için orada daimi bir baytar bulundurulmakta ve yılda kendisine 100 dirhem para ve 24 mudd buğday verilmektedir. Hanın ve vakıflarının işlerine bakmak için de atlı bir kimse (emir) mevcuttur ki buna 100 dirhem para, 24 mudd buğday tahsis ediliyor.

Kervansarayda, gelen yolculara parasız yemek pişiren ve dağıtan, bir aşhane mevcuttur. Burada yemek pişiren mahir bir aşçıya yılda 200 dirhem para ve 24 mudd buğday maaş tayin ediliyor. Kervansaraya gelen Müslüman-kâfir, hür-köle, her yolcuya müsavi olarak günde, her okka yüz dirhem itibarıyla, üç okka (yani bir kilogram) ekmek 250 gram pişmiş et ve bir çanak da yemek verileceği şart koşuluyordu. Bundan başka bir devrin birçok imâret ve zaviyelerine ait vakfiyelerinde gördüğümüz gibi her Cuma akşama bal helvası yapılarak müsavi bir surette bütün yolculara dağıtılması kaydedilmektedir.

Aşhanenin ne kadar yolcuya yemek verebildiği malum değilse de herhalde hanın istiap edebileceği yolcu nisbetinde olduğu muhakkaktır. Nitekim mutbak için, vakfiyede, satın alınacağı bildirilen takımlar burada bir fikir verebilir. Bu kayıda göre, Kervansaray elli büyük kase çanak, yirmi bakır tabak, yüz büyük odun çanak, elli odun tabak ve yine bakırdan mamul on büyük, beş orta, beş küçük tencere, iki büyük kazan, iki büyük leğen vesair mutbak takımları alınacaktır. Bununla beraber bu mutbak takımlarının bütün mevcudu gösterdiğine hükmedilmez. Yolcuların ihtiyaçları yanında onların hayvanları için lazım olan arpa ve saman da vakfiyede tayin edilmiştir²⁷.

Bundan sonra hanın ve mescidin aydınlanması için gerektiği kadar yağ (zeyt) ve mum ve ısınması için odunun alınacağını üç kişilik heyetin takdirine bırakmıştır. Vakıf Karatay, evkaf gelirinin artışı takdirde, maaşların (câmekiyyat) arttırılması ve kervansaray için yeni gelir kaynağı olacak mülk ve akarın satın alınmasını şart kılmaktadır.

Görevli memur ve müstahdemlerin oturdukları evlerin onlara kira ile mi, kirasız mı verildikleri kaydedilmiştir ki emsali müesseselerde meccani olduğuna dair malumatımız vardır.

²⁷ Turan, Osman. Selçuk Devri Vakfiyeleri III, c.aleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri, TTK, Belleten, C.XII, S.45, Ank.1948, s.17-171 (59-62).

Vakfiye, Kervansaray içinde bir hamamın bulunduğundan bahsetmiyor. Yalnız zeylinde köydeki hamamını vakfedip kervansaraya gelen yolcuların, köy halkı ve başka yabancıların burada yıkanacaklarını zikrediyor. Bununla beraber diğer emsali gibi bunun içinde de bir hamamın bulunması icap eder.

Bu, sair olduğu hususlarda olduğu gibi vakfiyenin bütün teşkilatı ve memuriyetleri zikretmediği ve bu türlü işleri üç kişilik idare heyetine bıraktığı tarzında izah edilmek icabeder. Köydeki hamamın vakfedilmesi de kervansaraydaki hamamın kifayetsizliği ile alakalı olsa gerek. Vakfiyede köydeki hamamcıya 120 dirhem para ve yirmi dört mudd buğday yıllık veriliyor. Bundan başka kervansarayanın bir ayakkabıcısı vardır: hana gelen yolcuların ayakkabılarını tamir eder veya ayakkabısı olmayan fakirlere verilecek yeni ayakkabılar hazırlar. Buna yılda 100 dirhem para ve 24 mudd buğday tahsis edilmiştir. Buna ait malzeme için her yıl ihtiyaç nispetinde deri ve sahtiyan ve hayvanların nallanması için gerektiği kadar çivi ve nal alınmasını üç kişilik heyetin takdirine bırakmaktadır.²⁸

“Vakfiyenin kervansarayda hasta olan bütün fakirlerin oradaki ilaç ve meşrubatla sıhhat buluncaya kadar tedavi edilmesini şart kılmaktadır ki, bu kayıt el-Omari ve Kalkaşandi'nin handa bir hastane (bimaristan) bulunduğu hakkındaki haberini teyit etmekte ve her iki kaynak bu hususta birbirini ikmal etmektedir. Bununla beraber baytar ve maaşı vakfiyede zikredildiği halde bir tabip veya hastabakıcının bulunduğu dair bir işaret yoktur. Öyle anlaşılıyor ki, orada daimi bir tabip bulundurmak müşkülâtı dolayısıyla, her halde hastaların vaziyetine göre, eğer hastalık hafif ise bir hasta bakıcının nezaretinde basit bir tedavi ile yetiniliyor, hastalık ağır ise Kayseri ve Sivas gibi yakın büyük merkezlerden tabip getiriliyordu”²⁹.

Hangi mali kaynaklardan istifadeyle ve hangi personel grubunca idare edildiğine dair bilgimizin bulunduğu bir diğer kervansaray Osmanlı Dönemine aittir.

“III. Ahmed zamanında Enişte Hasan Paşa'nın yaptırdığı ve Kara Magurt kervansarayının vakfiyesine göre, burası hacca ve bütün Arabistan

²⁸ Turan, Osman. Selçuk Kervansarayları, TTK, Belleten. x/39 (1964), s.471-496 (53-62).

²⁹ Turan, Osman. Selçuk Devri Vakfiyeleri III, Celaleddin Karatay. Vakıfları ve Vakfiyeleri, TTK.Belleten, C.XII, S.45, Ank.1948, s.17-171(60-62).

taraflarına giden yolun bir geçidi iken zamanla köyleri yıkılmış, arazi boş kalmış ve bu havali hırsız ve eşkıya yatağı haline gelmiş olduğundan, Hasan Paşa halkın refah ve asayişini, yolun emniyetini temin etmek maksadıyla bu yeri yedi bin beş yüz kuruşa satın alarak vakfetmiştir.

Vakıf orada bir kale, içinde cami, iki hamam ve doksan ocaklı bir han, bir mektep, bir imaret, otuz dükkân ve burada vakıf işlerine ve şartlarını ifaya memur müteveli, kâtip, vaiz, kayyim, müezzinler ve kale muhafızı olan neferler için evler inşa etmiş idi. Gelip geçen yolcuları korumak için günde on beş akçe ulûfe ile yirmi altı nefer süvari, otuz akçe gündelik ile bir süvari ağası, yirmi akçe ile kethüda, on yedi akçe ile bir alemdar, on altı akçe ile bir çavuş ve kale muhafızı için onar akçe gündelik ile on beş nefer piyade, on beş akçe ile bir dizdar, on ikişer akçe dört kapıcı tayin edildiği gibi, cami, mektep ve imaret memur ve müstahdemlerine de muayyen yevmiyeler tahsis edilmiştir. Bundan başka kervansarayda çalışan bütün insanlara orada pişen yemeklerden verileceği vakfiyede yazılıdır.

Kervansarayda yolculara yemek veren imâret içinde yılda yüz seksen beş kile pirinç, dört yüz kırk dört okka sade yağ, üç bin iki yüz okka koyun eti, üç yüz okka bal ve buna mümasil diğer maddeler tayin etmiştir.³⁰

Bu kervansarayların imar, iskân ve emniyeti temin bakımından ne büyük bir rol oynadıklarına kervansarayların nasıl mamureler yarattıklarına güzel bir misaldir.

Sonuç olarak kervansarayların vakıflar yoluyla idare edildiklerine dair köklü bir kabul vardır. Biz bu mütevazı çalışmamızda vakıf sistemiyle idare edilen kervansarayların hepsinde tamamının mevcut olmamasına rağmen hizmetin aşağıdaki kadrolar tarafından yürütüldüğünü söyleyebiliriz.

- 1- Müteveli heyeti (Divan), (Büro)
- 2- Kâtipler
- 3- Memurlar
- 4- Alemdar
- 5- Kethüda
- 6- Vaiz

³⁰ Köprülü, M.Fuad. Ribat-Vakıflara Ait Tarihi İstilahlar, Ribat Vakıflar Dergisi, S.II, s.267-288; Turan, Osman. Selçuk Kervansarayları, TTK, Belleten x/39. Ank.1964, s.471-496(493).

- 7- İmam
- 8- Müezzin
- 9- Kayyım
- 10- Hekim (tabip)
- 11- Baytar
- 12- Aşçılar
- 13- Muzif
- 14- Müşrif (Müfettiş)
- 15- Nazır
- 16- Kapıcı
- 17- Hamamcı
- 18- Bekçi
- 19- Müstahdem
- 20- Ayakkabıcı
- 21- Nalbant
- 22- Eczacı
- 23- Süvari Ağası
- 24- Çavuş
- 25- Dizdar
- 26- Kale muhafızları
- 27- Piyade ve süvari neferleri

Bu kadroların çeşitli bölge ve dönemlerde aldıkları adlar ve gördükleri hizmetlerin birbirlerinin sınırlarına tecavüz etmiş olması hoş görülmelidir.

I.II.II. Kervansarayların Mimari ve Müştemilatı

I.II.II.I. Kervansarayların Banisi

Kervansarayların tarihinin İslamiyet'in Arap yarımadasından taşıyıp doğuda Türkistan'a Batı'da İspanya'ya doğru yayılışı asırlarına kadar indirilebileceğini ifade etmiştik. Nitekim:

“Büyük Selçuki İmparatorluğunun kuruluşu ve Yakın Şark'daki sür'atli inkişafı ribat müessesesinin daha XI. Asırdan evvel ta'kibe başlamış olduğu tekâmül yolunu değiştirmede. İdare ve askeri müesseselerini Sür'atle tanzim ederek, bir taraftan Gazneviler, Büveyhiler, Karahanlılar arasındaki mücadelelerle, diğer taraftan Şii ve Batıni unsurlarla Sünniler (hatta ayrıca Sünni unsurlar) arasındaki ihtilaflarla zayıf düşen Şark İslam dünyasına yeni bir

nizam getiren Selçukiler zamanında, yeni ribatlar yapıldığını görüyoruz; eskiden de olduğu gibi büyük ve zengin ribatlar bilhassa hükümdarlar, prensler, büyük devlet adamları, büyük tacirler tarafından yaptırılıp vakfediliyor ve masraflarını karşılamak üzere ehemmiyetli emlak ve şehirlerde, kasabalarda, köylerde bulunan bu kazeruni müesseseleri, bazen tarikate mensub zenginler tarafından, bazen şeyh'in yardımı ile kuruluyordu; bazı dervişlerin kendi evlerini ribat haline koyduklarını da biliyoruz."³¹

Fakat kervansarayların kimler tarafından yapıldığına dair geleneksel teamül özellikle Selçuklularda şöyleydi; "Selçuk Sultanları ve yüksek devlet adamları büyük ticaret yolları üzerinde hemen her menzillik (takriben 30-40 kilometrelik) mesafede bir kervansaray yaptırmışlardır. O şekilde ki, bu kervansarayların harabeleri bizim için bu devrin tarihi yollarını ve ehemmiyetlerini tespit edecek canlı vesikalardır."³²

Büyük Selçuklu Devleti'nin şöhretli Vezir-i Azamı, "Nizam_ül-Mülk, bize bu hususta oldukça mühim malumat vermektedir. Ona göre büyük yolların mühim noktalarında ribatlar yapmak hükümdarların başlıca vazifelerindendir"³³

Biz aynı müteleaya, daha sonraki müelliflerde de tesadüf ediyoruz: XIII. asır başında Fahrüddin Mübarekşah da yolların mühim ve tehlikeli noktalarında ribatlar yapılmasının hükümdar için bir borç olduğunu söylemektedir.³⁴

Sonuç olarak, zenginlerin, şeyhlerin, prenslerin, bazı devlet adamlarının yaptırdığı hatta bazı dervişlerin kendi evlerini ribat haline getirişleri örneklerine rastlansa da, "Büyük ribatların ve pek çok küçük ribatların te'sisi, tabi'i olarak, emirlerin işi idi."³⁵

³¹ Köprülü, M.Fuad. Ait Tarihi İstilahlar, Vakıflar Dergisi, S.II, Yıl. 1942. s.267-288.

³² Turan, Osman. A.g.m., s.471-496 (471). Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu. İst.1971, s.268-319.

³³ Nizamü'l-Mülk. Siyasetname, çev. M.A. Köymen, T.T.K yayını, Ank.1999, s.145.

³⁴ Fahrüddin Mübarekşah. Tarih-i Fahrüddin Mübarekşah, Londra.1927, s.17,

³⁵ Marcails, Georges. Ribat, İA., C.IX, MEB Basımevi, İst.1960, s.734-737 (735).

I.II.I.II.II. Kervansarayların Mimari Yapısı ve Unsurları

Kervansarayların mahiyeti ile mimarileri arasında güçlü bir ilişkinin olduğu noktasından hareketle fazla detaya ve teknik bilgiye girmeksizin az da olsa mimari yapılarından da bahsetmeyi uygun bulduk.

“Baybars’ın kayseri seferinde orduda bulunan Muhiddin bin Abdüzzahir bu seferinden bahsederken yolda uğradıkları kervansarayın da güzel bir tasvirini yapmıştır. Abdüzzahir’in mektubu Kalkaşandı tarafından aynen nakil ve el-Omari tarafından da hülasa edilmiştir. Buna göre “hanın surları ve surlar üzerinde, köşelerde, kuleleri olup, büyüklüğü yüksekliği dolayısıyla en güzel binalardan biridir. Duvarları yontma ve mermer gibi cilalı kırmızı taşlardan yapılmış olup üzerlerinde, kalemler emsalini resmetmek imkânsız olan, nakışlar ve resimler vardır. Kapısının dışında, iki kapı arasında kaldırım ile döşenmiş, Rabaz gibi müstahkem surlarla çevrili bir yer vardır ki burada dükkânlar bulunur. Hanın kapıları en iyi demirden yapılmıştır. İçerisinde yazlık köşkler (Evavinü’ş-sayfiyye), kışlık mekânlar vardır.

Kervansarayın güzelliğini, mahiyetini oradan geçmedikçe tasvir etmek imkânsızdır. Yaz ve kış, içinde her şeyi bulmak mümkündür. Kervansarayda hamam, hastahane (bimartistan), ilaçlar, yatak ve yemek takımları ve ahurlar vardır. Her yolcu derecesine göre misafir edilir. Sultan, yani Baybars, oradan geçerken kervansarayda misafir kaldı. Buna ait büyük vakıflar vardır ki bunlar civarında başka beldelerde bulunur.”³⁶

Özellikle Büyük ve Anadolu Selçuklularının meydana getirdiği büyük mimari değeri olan muazzam mekân yapıları, yani “sultan hanları” İran’da Büyük Selçuklu İmparatorluğu ananesinin bir devamı olarak görülebilir. Kervansaray olarak yapılan bu abidelerden hala Anadolu’da 58’inin planı bilinmektedir. Planları bilinmeyenler ile birlikte sayıları 96’yı bulmaktadır.³⁷

Genelde; “Anadolu Selçuklu kervansaraylarının çoğu, çevresinde çeşitli mekânların yer aldığı açık bir avlu ve bu avluya bakan hol bölümlerden oluşmaktadır. Hol bölümü yolculara ve hayvanlarına ayrılmıştır. Paye

³⁶ Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleteri, X/39,1964, s.472-496 (481).

³⁷ Aslanapa, Oktay. Ribat İA. C.IX, MEB Yayınları, İst.1960, s.737-738(738).

**ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLAR (HANLAR-
RİBATLAR)**

sıralarıyla neflere ayrılan, ortadaki dikey eksenin belirgin olduğu üç, beş ya da yedi nefli hol tonozlarla örtülmüş ve çok defa orta nefin merkezi küçük bir kubbe ile yükseltilmiştir. Avlunun iki yanında açık ve kapalı mekânlar, mescid, hamam gibi özel bölümler vardır. Bu tipte avlu bölümünün eni holden daha geniştir.

Selçuklu Kervansarayları kesme taş kaplı ve destek kuleleriyle güçlendirilmiş yüksek duvarlarıyla bir kaleyi andırmaktadır. Bu yapılar kervanların güvenliği kadar kervanlarla yolculuk yapan kişilerin her türlü ihtiyacını karşılayacak şekilde düzenlenmiştir. Barınma ve yemek imkânlarının yanı sıra hamam, mescid, eczane ve gerektiğinde hekim, fakir yolculara bedava ayakkabı, hayvanlar için yem, nalbant, veteriner, araba tamiri gibi hizmetler sunulmuştur.”³⁸

Gerçektende; “Bu yapıların en güzelleri Selçuklu devrinde yapılanları idi. Bunlar Anadolu’nun her yanında ve İran-Suriye yolu üzerinde taştan, çok sağlam binalardı. Barınmak, korunmak için yapıldıkları halde çok güzel ve süslü olmaları da unutulmazdı. Cümle kapıları, camilere taş çıkartacak kadar heybetli olurdu. İç duvarlarını zengin dekorlarla süslerlerdi. Avluların ortasına yaptıkları mescitleri bazen hiçbir yerde rastlanmayacak kadar zarifti. Bununla beraber dış duvarlarında, mazgalları ve burçlarıyla, dümdüz taş yüzleriyle tam bir kale manzarası vardı. Bu bakımdan da Batı’nın Donjon ve şatolarını çok hatırlatmaktadırlar”.

“Beylikler devrinde (Selçuklu Devleti parçalandıktan sonra) yine güzel kervansaraylar yapıldı. Fakat son yüz yıllara doğru bunlar küçülmeğe sanat değerini kaybetmeye başladı. O heybetli taş yapıların yerine kireç sıvalı kerpiç hanlar geçti. Cümle kapılarının güzelliği kayboldu. Yollar eminleştikçe, şehirler büyüdükçe onlara lüzum kalmadı ve kervansaray denen abideler tarihe mal oldu. Bununla beraber yakın zamanlara kadar bu eski binalardan faydalananlar oluyordu. Çoğunun harap olmaması devir devir az çok tamirat görmesindedir. Bazıları son zamanlarda sürülere ağıl vazifesini gördüğü için yatıp kalkacak yerlerinden eser kalmamış ve içleri mezbele haline gelmiştir.

Şimdi gübreye dolu olan bu binaları temizlemek, yolcu yataklarının bulunduğu revaklarının altına ahşap kerevetler kurmak, köyleri birbirine

³⁸ Akalın, Şebnem. A.g.m.,s.299-301 (301).

bağlayan bu binaları Pazar ve panayır yerleri haline getirmek kabildir. Hem bu güzel eserler canlanmış, hemde onlar işe yarayacak bir hale konmuş olur”.

“Kervansaraylar türlü biçimlerde yapılırdı. En çok kare ve dikdörtgen (mustatil) plânlı olurdu. Bazen da İran-Türk devletinde görüldüğü gibi sekiz veya on iki köşeli bir plân üzerine kurulanları da vardı. Çoğu bir kattan ibaretti; nadir olarak ikinci katları da vardı. Büyük bir cümle kapısından avluya girilir, öteki üç kenarından her birinin ortasında birer salon yahut yolculardan ileri gelenlerin oturması için birer büyük oda vardı. Bu salonların her iki yanında birçok küçük odalar sıralanırdı. Her oda tek bir yolcuya mahsustu. Bu odacıklar avlu hizasından iki veya üç ayak yüksekteydiler ve ahırları arka taraflarında, bazen da odaların içindeydi. Oldukça sıcak olduğu için birçokları kışın büyük bir zamanını bu odalarda geçirirlerdi. Odalar, ahırlar ve salonların üstü tonozluydu. Salonlarda bu tonozlar süslü kubbeler halini alırdı. Ahırlarda her atın önünde büyük bir duvar oyuğu (niş) ile içinde küçük bir pencere vardı ki, buradan kiracının kendi odasından ahıra bakması ve atlarına bakıldığını görmesi mümkündü. Bu oyuklarda kiracıların seyisleri ve hizmetçileri oturabilir ve burasını mutfak gibi kullanabilirlerdi”.³⁹

Kervansaray inşaat geleneğinin Osmanlılar Döneminde de hemen hemen aynen Selçuklulardan tevarüz ettiği biçimde devam ettiği görülmektedir.

“Osmanlı devri kervansaraylarının çoğu işlev olarak açık bir avlu ve kapalı bölümlerden oluşmaktadır. Kare ya da dikdörtgen biçiminde revaklı olan bu avlunun çevresindeki mekânlar çoğunlukla iki katlı olarak inşa edilmiştir. Yolcuların kaldığı bölümde peykeler ve ocaklar bulunmakta, avlunun çevresinde ahırlar, depolar, yönetim birimleri vb. yer almaktadır”.⁴⁰

Kervansaray mimarisinde karşılaştığımız fonksiyonel ve estetik unsurları hatta hemen hemen genelinde rastladığımız müstemilatı şöyle listeleyebiliriz:

³⁹ Pakalın, Mehmet Zeki. Osmanlı Türk Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, MEB yayınları, İst.1993, s.245-247.

⁴⁰ Akozan, Feridun. Türk Hanları ve Kervansarayları, Türk Sanat tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I, İst.1963, s.133-167. Akalın, Şebnem. Kervansaray, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.25, Ank.2002, s.299-302 (301).

ORTAÇAĞ TÜRK VE İSLAM DÜNYASINDA KERVANSARAYLAR (HANLAR-
RİBATLAR)

Mimari Unsurları:

- 1- Portal (cümle kapı)
- 2- Surlar
- 3- Kuleler
- 4- Burçlar ve mazgallar
- 5- Kubbelere
- 6- Tonozlar
- 7- Nişler
- 8- Eyvanlar
- 9- Rabaz (Ana ile iç kapı arası geçiş yolu)

Hizmet Kısım ve Müştemilatı:

- 1- Demir kapılar
- 2- Dükânlar
- 3- Depolar (ambarlar)
- 4- Lojmanlar
- 5- Devâin (daireler-bürolar)
- 6- Hastahane (Bimartistan)
- 7- Cami-mescit
- 8- Mektep
- 9- Hamam
- 10- Fırın
- 11- Mutfak
- 12- Yazlık köşkler (Evavinü'ş- şayfiyye)
- 13- Kışlık mekânlar
- 14- Cile odaları
- 15- Kiler ve Depolar (İlaçlar, yemek ve yatak takımları, yakacak ve silahlar için)
- 16- Ahırlar
- 17- Şadırvan
- 18- Tamirhane (arabalar için)
- 19- Kütüphane

SONUÇ

Kervansaraylar dünyanın başka medeniyetlerinde örneğine rastlanmayan son derece köklü bir tarih ve hizmet geleneğine sahip olan kurumlardır.

Kervansarayların altın çağı XI. İle XV. Yüzyıllar arası; anavatanı Türk-İslam coğrafyasıdır.

“Daha XV. asrın ilk yarısında Osmanlı Türkiye’sine gelen Bertrandon de la Brocquiere, İstanbul’un Fethi’nden önce, kervansaray sistemi karşısında şaşırılmış ve hayranlık duymuştur. Kim olursa olsun bedava misafir eden, kendisini ve hayvanlarını üçgün müddetle yedirip içiren, yatıran, bütün ticaret mallarını emniyet ve devlet garantisi altına alan kervansaray sistemi, Fransız elçisini hayretler içinde bırakmıştır.

Fakirlerin nasıl iyi muamele ile kabul edildiği, fazla ikram olunmadığı için özür dilendiği, yollar üzerine serpiştirilmiş bu müesseseler, onun için, yepyeni bir şeydi. Zirâ Avrupa’da asiller, fakirleri aşağı görür ve kötü muamele ederlerdi. Türkiye’de ise fakir, bilakis hususi şefkat ve itinayla layık görülen kişi idi. Fransız şövalyesi, XV. asır Fransızca’sı ile şöyle diyor: “Il n’y avait que ung varleton qui le gardoit, Il n’y eust oneques si hady d’en prende une poignie sans payer” ve içinde milyonlar değerinde ticari eşya yatan koca kervansarayın bir muhafız-kapıcı tarafından korunduğunu hayretler içinde yazıyor. Fazlasına lüzum yoktu. Zirâ bir kervansaraya sataşmak, en gözü kararmış eşkiyanın haddi değildi. Devlet otoritesi öylesine güçlü idi.”⁴¹ Aslında sağlanan bu medeniyet ortamı ve erişilen bu kültür seviyesi; toplumsal kurumlarda (din, dil, ahlak, hukuk, töre vs.) cemiyetin aldığı mesafenin bir sonucuydu.

---

⁴¹ Öztuna, Yılmaz. Büyük Türkiye Tarihi, C.XI. Ötüken Yayınevi, İst.1978, s.201.

KAYNAKLAR

Akalın, Şebnem. Kervansaray, TDV. İslam Ansiklopedisi, C.25, Ank.2002.

Akozan, Feridun. Türk Hanları ve Kervansarayları, Türk Sanat tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri I, İst.1963.

Aslanapa, Oktay. Ribat İA. C.IX, MEB Yayınları, İst.1960.

Fahrüddin Mübarekşah. Tarih-i Fahrüddin Mübarekşah, Londra.1927.

Field, H. Prostov E. Recent Excavations at Khwarazm, Ars İslamica, XIV.

Gardizi. Zeyn al-Ahbar, Berlin.1928, s.23-24, İçinde Köprülü, M.Fuad.

Hagen, R. Humboldt, Wilhelm Von Lebensbild und Charakteristik, Berlin-1856, S. 22 mm. Bkz. Le Bon. Gustave, Tarih Felsefesi, Çev: H. Akdeniz, Murat Temelli, Ataç Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74-86.

Konyalı, İbrahim Hakkı. İstanbul Sarayları, Burhaneddin Matbaası. İst.1943.

Köprülü, Fuat. Vakıflara Ait Tarihi İstlahlar- Ribat, Vakıflar Dergisi, S.II,Yıl. 1942.

Köprülü, M.Fuad. Vakıf Müessesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü, Vakıflar Dergisi, S.II, Ank.1942. Kunter. Halim, Baki. Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri, Vakıflar Dergisi, S.I, Ank.1938.

Köprülü, Mehmet Fuad. İslam Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, No: 86, Ankara, 1973.

Kur'an-ı Kerim, el-Enfal a. 60.

Le Vasseur et Cie, Editeurs, La Civilisation, Paris- 1923, Cilt. 2-3.

Lissner, İvar. Uygarlık Tarihi, Çev: Adli Moran. Nokta Kitap, İstanbul-2006.

Lucas, Henry S. A Short History of Civilization, Mc Graw-Hill Book Company, New York-1953.

Marcais, Georges. Ribat,İA.,C.IX, MEB Basımevi, İst.1960.

Nizamü'l-Mülk. Siyasetname, Çev. M.A. Köymen, T.T.K yayını, Ankara.1999.

Öztuna, Yılmaz. Büyük Türkiye Tarihi, C.XI, Ötüken Yayınları, İst.1978.

Öztuna, Yılmaz. Osmanlı İmparatorluğu, Türk Ansiklopedisi. (26. ciltten ayrı basım) MEB. Basımevi, Ank.1977

Pakalın, Mehmet Zeki. Kervansaray, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C.II, MEB Yayın,İst.1993.

S.148, Şekil 3 içinde; Aslanapa, Oktay. Ribat, İslam Ansiklopedisi, C.9 MEB. Basımevi, İst.1960.

Sauvaget, J. Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople, ars İslamica, Vol. IV., 1937, P. 98-121.

Svelle, Max. A History of Word Civilization, H.holt and Company, New York-1965, Cilt. 1.

Şanbey, Cemil Ziya "Leopold Von Ranke-Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı". A.Ü.D.T.C.F Dergisi C.XVIII. s.1-2 Ocak-Haziran 1960, s.273-289.

Şemseddin Sami. Kamus-i Türkî, İkdâm Matbaası, İst.1317.

Topaloğlu, B.ve Karaman H. Arapça-Türkçe Yeni Kamus, Ahmet Sait Matb. İst.1969.

Turan, Osman. Selçuklu Devri Vakfiyeleri. III. Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri, T.T.K. Belleten, C. XII., S.45, Ankara. 1948.

Turan, Osman. Selçuklu Kervansarayları, T.T.K. Belleten, X/39,1964.

Turan, Osman. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Dergâh Yayınları, İst.1980.

Turan, Osman. Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat Yurdu. İst.1971.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi. C.I, T.T.K. Basımevi, Ank.1982.

Walsh, W. H. Tarih Felsefesine Giriş, Y. Z. Çelikkaya, Hece Yayınları, Ankara, 2006.